

Проблеми зловживання

правами громадян в процесі реалізації форм безпосередньої демократії

О. С. Бакумов

аспірант кафедри конституційного права України
Національного університету «Юридична академія
України імені Ярослава Мудрого»

У статті аналізується феномен зловживання виборчими правами на різних стадіях виборчого процесу. Розглянуто основні доктринальні концепції, які існують у конституційному та інших галузях права з приводу природи, ознак та меж зловживання суб'єктивними правами. Також у статті аналізуються конкретні приклади з практики державотворення, що можуть бути кваліфіковані як зловживання правом.

Ключові слова: безпосередня демократія, виборче право, виборчі правовідносини, зловживання правом, правопорушення.

В статье анализируется феномен злоупотребления избирательными правами на разных стадиях избирательного процесса. Рассмотрены основные доктринальные концепции, существующие в конституционном и других отраслях права касательно природы, признаков и границ злоупотребления субъективными правами. Также в статье анализируются конкретные примеры из практики государственного строительства, которые могут быть квалифицированы как злоупотребление правом.

Ключевые слова: *непосредственная демократия, избирательное право, избирательные правоотношения, злоупотребление правом, правонарушение.*

In the article analyses the phenomenon of abuse of electoral rights of citizens at different stages of electoral process. The main doctrinal conceptions existing in constitutional and other branches of law concerning the nature, signs and limits of abuse of rights are considered. The article provides analysis of concrete examples from state building practices that can be characterized as abuse of right.

Keywords: *direct democracy, electoral right, electoral matters, abuse of right, offence.*

У першому столітті нашої ери відомий давньоримський юрист Цельс з властивою йому афористичністю сформулював думку про те, що «зловживання непростиме» [14, с. 115]. Як зазначалося коментаторами Дигест, мова в цьому випадку йшла про продавця будинку, який з метою досадити майбутньому власнику зчищав зі стін картини та прикраси [5, с. 27]. І хоча, на думку найбільшого романіста І. С. Перетерського, цей вислів використовувався «лише до мотивування спеціального і дуже легкого випадку» [13, с. 14] і не міг розглядатися як загальний принцип, проте вищезазначені слова ніде не отримали такого резонансу, як у нашій країні, вилившись у доктринальну концепцію «зловживання правом» і ставши своєрідною «українською ідеєю» у світовій юриспруденції (на крайній випадок у новітній період) [2].

Звичайно, не можна стверджувати, ніби західне правознавство залишилося байдужим до зазначеної сентенції Цельса. Так, згідно зі статтею 57 Конституції Болгарії «не допускається зловживання правами, а також їх використання для заподі-

яння шкоди правам чи законним інтересам інших осіб». Відповідно до статті 67 Конституції Союзної Республіки Югославії «зловживання свободами і правами людини і громадянина антиконституційне і карається» [11, с. 55]. Заборона зловживати своїми суб'єктивними правами (т. зв. шикана) міститься також у галузевому законодавстві низки країн, головним чином зобов'язальному. Наприклад, вона відображена в Німецькому цивільному уложенні, Цивільних кодексах Мексики, Монголії, Японії, Угорщини, Росії та ін. [23, с. 53-78].

Більше того, своє формальне закріплення вона отримала навіть в Європейській конвенції про захист прав людини та основних свобод (ст. 17), викладеної в такій редакції: «Ніщо в цій Конвенції не може тлумачитися так, що якась держава, якась група осіб або будь-яка особа має право займатися будь-якою діяльністю або вчиняти будь-які дії, спрямовані на скасування прав і свобод, визнаних у цій Конвенції, або на їх обмеження більшою мірою, ніж це передбачено в Конвенції» [8, с. 219]. Як зауважує В. А. Туманов, процитоване положення в чомусь перегукується з постулатом епохи Великої французької революції – «немає свободи для ворогів свободи» [20, с. 23].

Однак слід підкреслити, що згідно з новітнім дослідженням, проведеним Т. Т. Полянським, понад 10 000 рішень, прийнятих Європейським судом з прав людини за весь період його існування, немає жодного (!), у резолютивній частині якого констатувалося б порушення саме ст. 17 Конвенції, а з 73 справ, у яких мали місце скарги заявників на порушення зазначеної статті, жодне не було розв'язане на їх користь [15, с. 180, 181]. Показово, що основна складність, з якою зіткнувся Страсбурзький Суд при розгляді цієї категорії справ, полягала в практичній неможливості довести сам факт зловживання правом,

зокрема наявності «злого» наміру в діях держави – відповідача відмежувати останне від неадекватної інтерпретації тієї чи іншої статті Конвенції, не вважається за загальним правилом порушенням [15, с.182]. Тому за такої ситуації говорити про якусь «європейську універсалізацію» феномену зловживання правом, як це роблять деякі науковці [19, с. 88], напевно, не можна.

Як бачимо, Європейський суд з прав людини (лат. *ipso facto* – тим самим) визнав цікавиту невизначеність, розмитість, аморфність поняття «зловживання правом», принципову неможливість навіть протягом шістдесяти років своєї діяльності надати йому не тільки більш-менш точне тлумачення, але навіть приблизний перелік критеріїв для його правозастосування.

Що стосується внутрішньодержавного права, то в більшості розвинених правопорядків законодавство не знає принципу неприпустимості шикани в публічно-правових відносинах. Наприклад, у США зловживання під час виборчого процесу кваліфікуються як пересічні фелонії, переслідувані в кримінальному порядку [6]. Чому так відбувається? По-перше, конституційне законодавство, де потрібні особлива точність і визначеність сенсу, намагається уникати оцінних категорій, до числа яких, безсумнівно, належить категорія «зловживання правом» [18, с. 77]. А по-друге, конституційні, зокрема виборчі відносини, більш детально врегульовані нормативними приписами, ніж відносини приватноправові. Отже, межа між дозволеною і недозволеною поведінкою тут простежується досить чітко. А отже, немає потреби вдаватися до теорії або – зауважимо за І. А. Покровським – гіпотези зловживання правом, бо, якщо особа здійснює своє право, то її поведінка правомірна. Якщо ж поведінка неправомірна, то вона не є здійсненням права, виходячи за його межі. Це є порушенням правової заборони,

тобто звичайний делікт (лат. *tertium non datur* – третього не дано).

У цьому зв'язку симптоматично, що навіть у тих державах, які поряд з Україною визнають можливість зловживання правами у сфері публічних відносин, цей принцип повільно, але правильно утискається іншим – «хто користується своїм правом, той нікому не шкодить». Така ситуація пояснюється зокрема тим, що законодавець при конструюванні правових норм не може передбачити і регламентувати всі можливі випадки поведінки учасників виборчого процесу для того, щоб установити необхідне справедливе регулювання для кожного такого випадку. Наявність загальної заборони зловживання правом може нашкодити міцності правопорядку, створити небезпечну невизначеність у користуванні виборчими правами і викликати набагато більше небажаних наслідків, ніж бажаних.

Скажімо, у суто процесуальному плані сторонам судового розгляду при розгляді конкретного виборчого спору вже стає важче посылатися на букву закону з приводу виправдання своїх дій. Бо їм потрібно «вписатися» не стільки у його дослівні приписи, скільки в його мету. А це, на відміну від букви, матерія більш хитка і спірна. Як наслідок, слабшає передбачуваність правозастосування [3]. Таким чином, говорячи словами А. П. Сергеева, можливість кваліфікувати певні дії зацікавленої особи як зловживання його суб'єктивним правом «дає в руки суддям дуже сильний правовий засіб, здатний служити як благим цілям (у кінцевому рахунку – прийняття законного і справедливого рішення в умовах недосконалого законодавства), так і цілям, далеким від ідеалів правосуддя» [16, с. 62]. Тому немає нічого дивного в тому, що більшість європейських країн не визнає явища шикани в публічно-правових відносинах.

Зовсім по-іншому складається справа у нас. Заборона зловживати своїми правами чітко і недвозначно закріплена не тіль-

ки на конституційному рівні (ст. ст. 23, 41, 42, 68 Основного Закону), але й у поточному законодавстві (Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо недопущення зловживання правом на оскарження» від 13.05.2010 р., ст. 61 КПК України, ст. 2 КАСУ, ст. ст. 167, 192, 364, 364¹, 365², 369² КК України, ст. 60 Закону «Про Конституційний Суд України», Інформаційному листі ВГС України від 15.03.2010 р. та ін.). Зазначена заборона засвоєна і засобами конституційного правосуддя. Згадаймо, наприклад, Рішення від 30.01.2002 р. у справі про виборчу заставу, у якому Конституційний Суд чітко дав зрозуміти, що метою грошової застави є обмеження і подальше недопущення зловживання громадянином своїм виборчим правом. Українське законодавство забороняє також недобросовісну конкуренцію (ч. 3 ст. 42 Конституції України), недобросовісну рекламу (ст. 10 Закону України «Про рекламу») та ін. як форми зловживання правом (лат. *sui generis* – своєрідний).

Не стоять осторонь цієї інтелектуальної моди і виборчі правовідносини. Так, 13 листопада 2009 року ЦВК видала практично ідентичні постанови, прийняті щодо громадян П. Я. Рекала та А. В. Саєнка, у яких констатувала, що повторна подача ними документів на реєстрацію кандидатами в Президенти України без виправлення неточностей, зазначених раніше ЦВК, є не що інше, як зловживання правом.

В усьому цьому є три причини. По-перше, словосполучення «зловживання правом» в одній зі своїх робіт використовував В. І. Ленін, що не могло залишитися непоміченим радянською державознавчою доктриною (а отже, й наслідуваною їй наукою конституційного права України), вимушеною спиратися на праці класиків марксизму-ленінізму абсолютно в усіх своїх наукових пошуках. Однак і він, прозорливий діалектик, підкреслював всю відносність і граничність цієї категорії:

«Ми намагалися дотриматися межі між тим, що є законним задоволенням будь-якого громадянина, пов'язаного з сучасним економічним оборотом, і тим, що являє собою зловживання непом, яке в усіх державах легальне, і яке ми легалізувати не хочемо» [1, с. 433].

По-друге, вітчизняна політична, судова та інші державні системи завжди намагалися дистанціюватися від розчарованого суспільства, зайняти від нього «кругову оборону». Як правильно зазначила Т. Г. Морщакова, «іноді здається, що влада протистоїть людині, а не служить їй» [12, с. 264]. У результаті концепція зловживання правом береться на озброєння в тих випадках, коли існує спокуса поставити відомчий інтерес вище суспільного. На обґрунтування наших слів наведемо приклад з практики адміністративних судів, відповідальних у тому числі за вирішення виборчих спорів.

Відомо, що до прийняття нового Закону «Про судоустрій і статус суддів» від 07.07.2010 р. і наступними за ним змінами до процесуального законодавства сторони мали право заявити відвід судді, і протягом визначеного КАСУ строку це питання вирішувалося головою суду або його заступником. Мотивуючи тим, що деякі учасники адміністративного судочинства заявляють невмотивовані відводи суддям, намагаючись тим самим затягнути процес (а подібні випадки справді мали місце, хоча і вкрай рідко), законодавець змінив редакцію ст. 30 КАСУ таким чином, що тепер питання про відвід (самовідвід) судді вирішується тим самим суддею, якому заявлено відвід, причому оскарженню відповідне рішення не підлягає (п. 3 ст. 31). Таким чином, порушується найдавніший принцип здійснення правосуддя – «ніхто не може бути суддею у власній справі», що є, крім іншого, ще й важливою психологічною гарантією винесення законного й обґрунтованого рішення. Нескладно помітити, що прагнення

не допустити зловживання правом з боку учасників судочинства стало ще більшим свавіллям з боку суддівського співтовариства, яке фактично заблокувало право на відвід судді.

І, нарешті, по-третє. Незважаючи на широке виборче законодавство, а саме через нього в процесі реалізації форм безпосередньої демократії насправді виникає безліч конфліктних ситуацій і порушень (часом мимовільних) чинних норм. Як зазначає В. Д. Зорькін, «часом просто вражає, як наші громадяни, які не мали ніякого історичного досвіду вільних виборів, блискуче навчилися використовувати виборчо-правові інститути всупереч їх змісту та мети» [7, с. 139]. У свою чергу, це спонукає законодавця шукати різні способи запобігання впливу виборчих технологій, «чорного піару» та ін., у тому числі за допомогою модусу «зловживання правом», а також установлювати різноманітні обмеження, створюючи дедалі нові й нові правові норми (так, у Законі «Про вибори народних депутатів України» від 17.11.2011 р. нараховується 115 статей, дуже великих за змістом).

Складно стверджувати, яка з названих причин відіграла вирішальну роль, але у вітчизняній теорії та практиці виборчого права отримали широке розповсюдження посилення на зловживання правами, порушення «добрих звичаїв» та ін. Заради справедливості слід зазначити, що ще в радянські часи існувало й альтернативне трактування досліджуваного феномену, представлене іменами М. М. Агаркова, С. І. Вільнянського та інших учених-юристів. Так, М. М. Агарков, підкреслюючи непереборне логічне протиріччя в зазначеному понятті, писав: «Справа завжди йде про поведінку особи, яка перейшла межу свого права, про правопорушення. Але закон може або провести цю межу як остаточно, або надати суду в конкретній справі визнати, що межі права проходять усередині тієї межі, яка окреслена законом. Пове-

дінка особи, що залишається в межах кордону, окреслених законом, але яка вийшла за межі тієї межі, яку суд визнає у конкретній справі правильною, можна умовно назвати зловживанням правом... Позитивна або негативна відповідь, таким чином, визначається позитивним або негативним ставленням до принципу зв'язаності суду законом. Але прихильники теорії зловживання правом повинні формулювати критерій, який укаже суду, у якому напрямку він повинен користуватися наданою йому правомочністю» [1, с. 429].

Однак подібного роду ідеї були не більші ніж відлунням дореволюційної доктрини, яка звикла розглядати вітчизняне право в загальному контексті з правом західних країн (насамперед Франції), не виключаючи рецепції останнього. У свою чергу, у Франції з цього питання вважалася загальновизнаною точка зору М. Планіоля, який заперечував конструкцію «зловживання правом». Він вважав, що суб'єктивне право закінчується там, де починається зловживання (отже, зловживання і суб'єктивне право – несумісні поняття) [4]. У наш час аналогічної позиції дотримується суддя Конституційного Суду РФ у відставці А. Л. Кононов, який не без іронії охрестив сьогоденню затребуваність концепції зловживання правом «другою реінкарнацією Дюгі» [9, с. 38]. Нагадаємо, що саме Л. Дюгі, прихильникові теорії солідаризму, яка отримала поширення в кінці XIX ст., ми зобов'язані появі конституційної формули «власність зобов'язує», через яку право власності визнається соціальною функцією й обов'язком публічного служіння, у разі порушення якої власник позбавляється захисту з боку держави.

Що ж слід розуміти під зловживанням правом стосовно форм безпосередньої демократії?

Наукова література акцентує увагу на таких моментах, як «спрямованість на здійснення намірів, що супереч-

чать ідеї конституційного правопорядку» [10, с. 33], «здійснення права в протиріччі з його призначенням» [11, с. 39], «використання права з винятковою метою завдати іншому шкоду» [14, с. 115]. Як наголошував В. П. Грибанов, глибокий знавець цієї проблематики, під зловживанням правом слід розуміти «використання уповноваженою особою недозволених форм поведінки в межах дозволеної йому законом загального типу поведінки» [5, с. 55].

Заслуговує на увагу позиція сербської дослідниці Раденки Цветіч, яка спробувала розробити вчення про склад зловживання правом. На її думку, останнє має відповідати таким критеріям, узятим у сукупності: а) психологічному (умисне заподіяння шкоди); б) економічному (відсутність вигоди від такого здійснення права для його носія); в) функціональному (використання власної несумлінності на шкоду іншій особі); г) критерію співрозмірності (свідомий вибір такого рішення, яке з усіх можливих варіантів завдає непропорційно велику шкоду) [22, с. 122]. Утім, на нашу думку, визнати таку «матрицю» досконалою не уявляється можливим хоча б з тієї простої причини, що найчастіше громадяни зловживають своїми виборчими правами зовсім не безоплатно, як це постулюється в економічному критерії (згадаємо, наприклад, горезвісний «продаж голосу»). Сумнівів не викликають, мабуть, тільки психологічний та функціональний критерії. Від них, як бачимо, і варто відштовхуватися при конструюванні теоретичної моделі зловживання правом у виборчому процесі.

Як видається, дії суб'єктів виборчих правовідносин, що здійснюються в межах наданих їм прав, але з порушенням їх меж, правомірно охарактеризувати як зловживання виборчими правами. Основна його специфіка полягає в тому, що дії порушника формально спираються на належне йому право, однак при конкретній його реалізації вони набувають такої форми і харак-

теру, що призводить до порушення права охоронюваних законом інтересів інших осіб. Так, очевидним зловживанням виборчим правом мають бути визнані дії виборців, тобто носіїв активного виборчого права, що займають кабінети для голосування і не залишають їх аж до закінчення роботи виборчої дільниці з єдиною метою – зірвати вільне волевиявлення інших громадян. Очевидно, що в цьому випадку право здійснюється з незаконною метою або, інакше кажучи, у супереччя його призначенню.

Таким чином, терміном «зловживання виборчими правами» можна позначити застосування формально не заборонених чинним законодавством методів і практик, що порушують вільне волевиявлення громадян на користь одного з кандидатів або перешкоджають його здійсненню.

У зв'язку з цим актуалізується питання про те, чи можна розглядати явище абсентеїзму (неявки на вибори) як рівноцінне зловживання правом. Здається, що відповідь має бути негативною. При неявці на вибори виборець хоча й ігнорує найважливішу демократичну процедуру, тим не менше це проявляється в утриманні від реалізації свого права, а не в заподіянні шкоди іншому за допомогою свого права, як це відбувається при «шикані» (цікаво, що свого часу М. В. Цвік пропонував перейти до юридичного обов'язку виконання особою свого громадянського обов'язку шляхом участі у виборах, одночасно встановивши незначний штраф за неявку виборця [21, с. 156, 157]). Додамо до вищезазначеного, що будь-яке суб'єктивне конституційне право тим і відрізняється від обов'язку, що може бути реалізоване, а може й ні – все залежить від волі і бажання самого носія права. У цьому й полягає специфіка прав як юридично окреслених можливостей індивіда, що їх реалізація повністю залежить від волі його носія.

Дещо складніше відбувається справа з уже згадуваним нами продажем го-

лосу. Тут має місце такий елемент публічно-правової шикани, як використання суб'єктивного права в протиріччі з його призначенням. Ні для кого не таємниця, що право обирати надано громадянам для участі в управлінні державними справами, а не для отримання додаткового прибутку. Разом з тим зауважимо, що при продажу свого голосу недобросовісний виборець не завдає шкоди іншим громадянам, які бажають взяти особисту участь у голосуванні.

Останнім часом набула поширення така виборча технологія, як «кандидати-двійники». Мається на увазі, що у виборчий список вводиться кандидат, чие ім'я повністю або частково збігається з ім'ям фаворита виборчих перегонів. Як наслідок, довірливі виборці голосують не за свого кумира, а за його однофамільця (особливо в тих випадках, коли останній перебуває у верхній частині виборчого списку). Так, на виборах губернатора Алтайського краю чинний глава адміністрації А. А. Суриков отримав 47,36% голосів виборців, відомий пародист М. С. Євдокимов – 39,36%, а кандидат-двійник В. А. Суриков – 2,79%. Якщо припустити, що частина прихильників чинного губернатора помилково проголосувала за його однофамільця, то можна сміливо стверджувати, що за відсутності кандидата-двійника А. А. Суриков набрав би понад 50%, що гарантувало б йому перемогу вже в першому турі [17, с. 72].

На перший погляд, аналізований випадок являє собою класичний приклад зловживання пасивним виборчим правом, з чим, у принципі, варто погодитися. Проте абсолютно очевидно, що не можна виключати такі ситуації, за яких балотуватися на одну й ту саму виборчу посаду будуть однофамільці, кожен з яких буде самостійною політичною фігурою. Так, у 2004 р. за депутатський мандат в одномандатному виборчому окрузі боролися великий економіст А. Д. Жуков (майбутній віце-

прем'єр в уряді В. В. Путіна) і його повний тезка – директор одного з успішних московських підприємств [17, с. 76]. Очевидно, що при кваліфікації таких дій, як зловживання правом, потрібний надзвичайно обережний і зважений підхід.

Слід зауважити, що в переважних випадках межа між зловживанням правом і правопорушенням є надзвичайно тонкою і рухомою. Як справедливо зауважив І. В. Советніков, «більшість діянь, сьогодні заборонених законом, колись були зловживаннями правом. Сьогоднішні зловживання – завтрашні правопорушення, які повинні бути в майбутньому заборонені в законі» [17, с. 45]. Наприклад, якщо в 90-х рр. минулого століття голосування виборцем на виборчій ділянці більше ніж один раз розглядалося як зловживання, тобто як явище, що отримало однозначно негативну оцінку в очах доктрини і правозастосовувачів, проте не переслідуване прямо за законом, то нині ці дії утворюють закінчений склад злочину, передбачений ст. 158¹ КК України.

Отже, про зловживання виборчим правом можна вести мову лише тоді, коли: а) в особи є відповідне право; б) воно здійснюється виключно з наміром заподіяти шкоду іншій особі або перешкодити вільному волевиявленню громадян; в) віднесення до зловживання правами не застосовується, якщо закон містить норми, прямо розраховані на подібні ситуації (наприклад, ст. 158¹ КК України).

Прихильник «вільного права» Є. Ерліх зазначав, що тільки через 100 років із судових рішень ми дізнаємося, що таке зловживання правом і в яких випадках має місце порушення «добрих звичаїв» [14, с. 273]. Сто років минуло, але ми не знаємо цього і тепер. Тому не виключено, що зловживання правом – це скоріше літературний образ, ніж точний юридичний термін. Чи приживеться ця категорія в нашому виборчому праві, покаже майбутнє.

Список використаної літератури

1. *Азарков М. М.* Проблема злоупотребления правом в советском гражданском праве // Известия АН СССР. Отд-е экон-ки и права. – 1946. – № 6. – С. 424-436.
2. *Веніславський Ф.* Зловживання правом у публічно-правовій сфері як державно-правова проблема // Право України. – 2010. – № 4. – С. 249-257.
3. *Верещагин А.* Нормальные герои всегда идут в обход // www.alex-vergin.livejournal.com
4. *Головка Л. В.* Реплика // Верховенство права и проблемы его обеспечения в правоприменительной практике / Отв. ред. Е. В. Новикова. – М.: Статут, 2009. – С. 510.
5. *Грибанов В. П.* Осуществление и защита гражданских прав. – М.: Статут, 2001. – 411 с.
6. *Донсанта К.* Средства судебной защиты по уголовному праву США против злоупотреблений в области избирательного процесса // www.democracy.ru
7. *Зорькин В. Д.* Россия и Конституция в XXI веке. Взгляд с Ильинки. – М.: Норма, 2007. – 400 с.
8. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод // Право України. – 2010. – № 10. – С. 215-233.
9. *Кононов А. А.* О некоторых конституционных ценностях // Налоговое право в решениях Конституционного Суда РФ 2004 г. По матер. 2-й Междунар. науч.-практ. конф., 15-16 апр. 2005 г., Москва. – М.: Волтерс Клувер, 2006. – С. 31-40.
10. *Крусс В. И.* Злоупотребление правом: учеб. пособие. – М.: Норма, 2010. – 176 с.
11. *Малиновский А. А.* Злоупотребление правом. – М.: МЗ-Пресс, 2002. – 128 с.
12. *Морщакова Т. Г.* Судебное правоприменение в России: о должном и реальном. – М.: Р. Валент, 2010. – 312 с.
13. *Перетерский И. С.* Дигесты Юстиниана. – М.: Госюриздат, 1956. – 131 с.
14. *Покровский И. А.* Основные проблемы гражданского права. – М.: Статут, 2009. – 351 с.
15. *Полянський Т.* Заборона Євроконвенцією зловживання правом та практика її офіційного тлумачення // Право України. – 2010. – № 10. – С. 179-185.
16. *Сергеев А. П.* Комментарий к Обзору практики применения арбитражными судами статьи 10 Гражданского кодекса РФ // Вестник ВАС РФ. – 2009. – № 10. – С. 62-71.
17. *Советников И. В.* Злоупотребления правом в избирательном процессе. – М.: ЧеРо, 2010. – 124 с.
18. *Тітко І. А.* Оцінні поняття у кримінально-процесуальному праві України. – Х.: Право, 2010. – 216 с.
19. *Тодика О.* Проблема зловживання громадянами своїми правами та свободами в аспекті становлення народовладдя // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 6. – С. 87-90.
20. *Туманов В. А.* Европейский суд про права человека. Очерк организации и деятельности. – М.: Норма, 2001. – 304 с.
21. *Цвік М. В.* Форми безпосередньої демократії // Конституційне право України / За ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. – К.: УЦПС, 1999. – С. 148-173.
22. *Шрам В. П.* Интересная книга о злоупотреблении правом // Гос-во и право. – 1997. – № 4. – С. 122-124.
23. *Яценко Т. С.* Категория шиканы в гражданском праве: история и современность. – М.: Статут, 2003. – 157 с.